Ìtúpalẹ̀ Àṣàyàn Oríkì Ẹranko

Olúfúnmiláyò Tèmitópé Ajàyí
Department of Yorùbá,
Adéyemí College of Education
Ondo, Ondo State, Nigeria.
funmifayomiajayi@gmail.com

&

Olusola George Ajibade
Department of Linguistics and African Languages
Obáfẹmi Awólówò University, Ilé-Ifẹ̀
Ọṣun State, Nigeria.
solajibade@yahoo.com

Àṣamò

Àwọn Yorùbá fẹràn oríkì púpò, wọn sì gbádùn láti máa lò ó nígbà gbogbo tí ohun tí ó jẹ mọ ọn bá wáyé. Ní ilé ayé, oríṣiríṣi ni iṣẹ ọwọ̀ Èlédàá, oríṣiríṣi sì ni èdà ọwọ̀ rẹ. Bí Èlédàá ẹe dá ayé tí ó dá ohun tí ó n mí náà ni ó dá ewéko, igi igbó, ẹye, ejò afàyàfà ẹranko àti bèè bèè lọ. Nínú ohun gbogbo tí Olórún dá kò sí ohun tí Yorùbá kò fún ní oríkì. Bí Yorùbá ẹe ní oríkì fún ènìyàn kòòkan àti àwọn orílẹ̀ kòòkan náà ni wọn ní oríkì fún àwọn ẹranko èyí tí ó n ẹe àpẹ-júwe wọn gégé bí iríṣi wọn, iṣesí wọn àti ihùwàsí wọn, ipò tí ọkòòkan wọn wà láàrin ẹranko ẹlẹgbé wọn àti igbàgbọ̀ àwọn ènìyàn àwùjọ nípa wọn. Oríkì àwọn ẹranko bíi Kinniún, Èkùn, Erin, Àgbònrín, Ìkookò, Kòlòkòlò, Ẹfòn àti Ẹtà ni a ẹe ìtúpalẹ̀ rẹ nínú iṣẹ̀ àpilẹ̀kọ̀ yí láti Ẹfihàn èrò àti igbàgbọ̀ àwọn Yorùbá nípa ẹranko.

A ẹe àkójopọ̀ oríkì àwọn àṣàyàn ẹranko tí a gbà sílẹ̀ bí wọn ẹe jẹ yọ nínú ìjálá àti ìrémọ̀jẹ tó jẹ lítírésò alohùn tí a mọ mọ àwọn ọdẹ. Ìtúpalẹ̀ aláwòmọ̀ àkóónú (content analysis) ni a ẹe sí àkójopọ̀-èdè fáyẹwò tí a gbà sílẹ̀ láti ẹnu àwọn ọdẹ. A lérò pé iṣẹ̀ iwádíí yí yóò fi ọye àti imọ̀ kún imọ̀ lórí ohun tí ẹranko jẹ, àfihàn èrò àti igbàgbọ̀ àwọn Yorùbá nípa ẹranko àti ipa tí àwọn ẹranko igbó n kó ní igbésí ayé wọn.

Ìfáárà

Ọkan pàtàkì ni ẹranko jẹ lára iṣe ọwọ Olódùmarè, wọn sì ẹ pàtàkì púpọ̀ lálawùjọ ọmọniyàn nítorí pé àwùjọ Yorùbá kà wọn kún púpọ̀ púpọ̀, idí niyí tí a fi rí èrò yíi nínú isòròsì wọn pé “iṣe èniyàn ni iṣe ẹranko”. Ajíbádé (2005:159) fi èrò yíi hàn nígbà tí ó sọ pé “... if both animals and human can be used as objects of sacrifice, it is an indication that animals and humans are equal” (Tí a bá lè máa lo èniyàn àti ẹranko láti rúbọ, ó já sí pé nńkan kan náà ni èniyàn àti ẹranko).

Láti igbà iwásẹ̀ ni àjọṣepọ̀ tó gúnmo ti wà láàrin èniyàn àti ẹranko, pàápàá sùlọ̀ àwọn àgbẹ̀ àti ọdẹ̀ inú igbó, àwọn isòrí èniyàn wònyí ní imọ̀ tí ó jinlẹ̀ nípa àwọn ẹranko, wọn gbìyànjú láti wo irísí, iṣesí àti ihùwàsí wọn láti fi gbé oríki wọn kalẹ̀. Olátẹ́jú (2005:5) fi idí ọrọ̀ yíi múlẹ̀ nígbà tí ó sọ pé:

The Yorùbá in their traditional occupation as farmers and hunters have contact with animals, whether as domestic animals or wildlife in the forest. The behaviour characteristics of the animals are well known...

(Nínú iṣe iran Yorùbá ni a ti rí àwọn àgbẹ̀ àti àwọn ọdẹ̀ tí wọn ní ibáṣepọ̀ pẹ̀lú àwọn ẹranko yálá ẹranko ilé ni tàbí ẹranko igbó. Ihùwàsí, irísí àwọn ẹranko wònyí ni a fi hàn dáadáa).

Pàtàkì ohun tí àyọ̀lò òkè n ń ṣàlàyé fún wa náà ni pé ibáṣepọ̀ ojoojúmọ̀ tí ó wà láàrin àwọn ọdẹ̀, àgbẹ̀ àti ẹranko ni ó fún wọn ní ànfààní láti rí ihùwàsí, irísí àti iṣesí àwọn ẹranko wònyí. Olátẹ́jú (2005:5) tún ṣàlàyé èrò tí ó fi hàn síwájú pé: “They are fascinated by the physical appearance, beauty or gait of a particular animal. (Irísí, ẹwà àti iṣowọ̀ rìn àwọn ẹranko kòòkan máa n dá wọn lórùn). Àwọn ohun tí a ti ṣàlàyé sókè yíi fi hàn pé ibáṣepọ̀ tó gúnmo n bẹ láàrin isòrí àwọn èniyàn wònyí àti àwọn ẹranko.

Ànfààní nílá ni ó jẹ fún àwọn èniyàn àwùjọ láti le è rí oríki àwọn ẹranko wònyí gbà láti ọdọ̀ àwọn ọdẹ̀ àti àgbẹ̀. Ní sọkí, a ẹ àkiyèsí pé ibáṣepọ̀ tó dájú wà láàrin lítirẹ̀ṣọ̀ èyí tí ọkan nínú rẹ̀ jẹ oríki tí à n sọ nípa rẹ̀ nínú iṣe yíi.

- Oríki jẹ ká mọ̀ ọ̀títọ̀ tó dájú nípa àwọn ẹranko nítorí pé ó fi iṣesí, ihùwàsí àti irísí wọn hàn.
- Ibáṣepọ̀ èniyàn àti àwọn ẹranko ilé dájú lálawùjọ Yorùbá nítorí àrídájú wà pé nípa ibáṣepọ̀ yíi ni a ẹ rí àwọn ẹ̀rí tí ó dájú nípa ọ̀kòòkan wọn.
- Àwọn ẹranko wònyí wúlò fún ànfààní àwọn ọmọniyàn. Ibáṣepọ̀ tí ó wà láàrin èniyàn àti ẹranko ló mú kí àwọn Yorùbá máa lo àwọn ẹranko fún àfiwé àwọn ọmọ èniyàn.

Nípa àwòfin ni àwọn ọdẹ̀ àti àwọn agbẹ̀ ẹ̀ maá n rí irísí àti ìṣesí àwọn ẹranko wònyí tí wón sì n fí èniyàn ẹ̀ àfiwé wón nígbàkúùgbà tí èniyàn bá hùwà bí i tiwón. A lo àtẹ̀ yíí láti ẹ̀ àfihàn, ihùwàsí, ìṣesí àti irísí àwọn ẹranko wònyíí.

Ẹranko	Ihùwàsí	Ìṣesí	Ìrísí
Ẹtà	Oníwà tútù	Oorun	Kékeré
Kinniún	Akíkanjù/Adarí	Gbón ẹ́sá/Ìgboyà	Ẹ̀rù
Ẹkùn	Akíkanjù	Gbón ẹ́sá	Ẹ̀rù
Ìkookò	Ìjàmbá/Ẹ̀rù		Ẹ̀rù
Àgbònrín	Agbára		Ẹ̀wà
Àjàò	Eré ẹ́ṣe	Bíbẹ̀ lórí igi	Burẹ̀wà
Ẹtu	Ìmótótó	Eré sísá	Ẹ̀wà
Òkété	Àgàbàgebè tàbí alárekérekè	Akíkanjù	
Erin	Iyí ẹ̀yẹ/Ọlá	Agbára	Tóbi
Ẹdun	Eré sísá, eré ẹ́ṣe	Bíbẹ̀ lórí igi	
Ọ̀fàfà	Aláriwo	Ó maá n fídí gungi	dúdú
Kòlòkòlò	Akíkanjù	Ó fẹ̀ràn adíẹ̀ ní jíjẹ	Ó fara jọ ajá
Ikún	Etí dídí	Ó fẹ̀ràn ọ̀gèdẹ̀	Kékeré
Ẹfọn	Alágbára	Ó n bínú	Ìwo títóbi

Gbogbo ìṣesí, ihùwàsí àti irísí àwọn ẹranko wònyí ni Yorùbá maá n lò láti fí bú èniyàn tàbí láti fí ẹ̀ àpẹ̀júwe èniyàn tó bá n hùwà bí i tiwón. Irú ihùwàsí yíí lẹ̀ jẹ̀ ní ti ẹ̀wà níní, iwà tútù, iwà líle, ó sì tún lẹ̀ jẹ̀ nípa iwà akíkanjù tàbí nípa agbára tàbí okun níní. Àjọṣepò yíí naà ló mú àwọn Yorùbá láti maá fí àwọn ẹranko wònyí hàn nínú ìṣòròsì ojoojúmọ̀ wón nípasẹ̀ lítírẹ̀ṣò alohùn Yorùbá. Bí àpẹ̀rẹ̀, ìṣòròsì bèẹ̀ lẹ̀ jẹ̀ yọ nínú ọ̀we, ọ̀fọ̀, oríkì àti bèẹ̀ bèẹ̀ lẹ̀. Nípasẹ̀ ibáṣepò èniyàn àti ẹranko ni àwọn èniyàn ẹ̀ maá n ẹ̀ àwọn àkíyèsí kòòkan bí i irísí, ìrín sí, ihùwàsí àti oríṣíí rísíí àwọn iwà akin tí ọ̀kòòkan àwọn ẹranko yíí n lò láti fí ẹ̀ agbára wón nínú igbó.

Iṣẹ́ tí ó Wà Nílẹ̀ Lórí Ẹranko

Lára àwọn onímò tí ó ṣiṣẹ́ lórí ẹranko tí ó wà ní ikáwọ́ wa láti fi ṣe àtẹ̀gùn fún iṣẹ́ yìí ni a ti rí àwọn wònyí: Oláfimihàn (1953), Beier àti Gbàdàmósí (1959), Adébáyò (1979), Bánkólé (1999), Oed (2002), Adépòjù (2002), Ajibádé (2005), Vallentyne (2005), Olátéjù (2005), Berneredez (2006), Francescotti (2006), Yusuf (2007), Àjàyí (2011) àti Àjàyí (2015).

Oláfimihàn (1953:5) ṣe ipín sí sòrí àwọn ẹranko, àwọn ẹranko tí ó ń gbé inú ilé, àwọn ẹranko tí ó ń fi àyà fà. Ó tèsíwájú láti ṣe ipín sí sòrí àwọn ẹranko tó ń gbé inú ilé àti ònà tí gbogbo àwọn ẹranko fi jo ara wọn. Bákan náà ni ó mẹnuba àwọn kòkòrò tí ó ń gbé inú omi àti èyí tí ó ń gbé inú ilé. Lẹ́yìn èyí ni ó mú àwọn ẹranko wònyí léyọ kòòkan láti ṣàlàyé òkòòkan wọn. Àlàyé Oláfimihàn yìí tònà nítòrí pé ànfààní ni yóò jẹ́ fún àwọn ọmọ ọ̀dẹ̀ oní tí ó bá dájúwọ́ lẹ́ iṣẹ́ yìí láti kà láti mọ ẹranko kòòkan yàtò, eléyí náà yóò sì jẹ́ ànfààní fún iṣẹ́ àpilẹ̀kọ yìí.

Iṣẹ́ Bánkólé (1999:10) dá lórí àwọn ẹranko igbó, oríkí àti iwúlò wọn fún iṣẹ̀gùn. Ó mẹnuba oríkí diẹ̀ nínú iṣẹ́ rẹ̀, kì í ṣe àwọn oríkí wònyí ni ó tẹ̀pẹ̀lẹ̀ mọ́ bí kò ṣe èèwò àti iwúlò àwọn ẹranko fún iṣẹ̀gùn. Ó pín àwọn ẹranko sí isòrí, ó sì ṣàlàyé nipa ibùgbé wọn. Iṣẹ́ yìí yóò ràn wá lówọ́ láti tan ìmọ̀lẹ̀ sí ibi tí ó bá kù diẹ̀ káàtò nínú iṣẹ́ àpilẹ̀kọ yìí.

Oed (2001: 42-49) jẹ́ kí ó di mímò fún wa pé igbàgbó Yorùbá fi hàn pé àjòṣepọ́ wà láàrin àwọn èniyàn àti ẹranko. Ó sọrọ́ nipa àgbònrín àti ẹfọ́n pé àwọn alágbára máa ń paradà di àwọn ẹranko méjì yìí. Ó tún tèsíwájú pé àwọn èniyàn gbàgbó pé isòrí àwọn ẹranko kan wà tí wọn máa ń paradà di èniyàn. Ó ní gégé bí àwọn èniyàn ṣe sọ pé gbogbo ẹranko ni ó ní agbára láti yípadà di èniyàn, sùgbón lónií iwònbà péréte ni wọn ní agbára yìí. Bí àpẹ̀rẹ̀, àgbònrín, ẹfọ́n àti òkété, tí ó sì jẹ́ pé púpọ́ nínú àwọn ẹranko wònyí ni wọn jẹ́ èniyàn tẹ̀lẹ̀ pàápàá jù lọ àgbònrín àti ẹfọ́n. Oed (2001: 42) fidí eléyí múlẹ̀ nígbà tí ó sọ pé:

Yet it is believed that in some ways for reasons beyond human understanding Olódùmarè, God of creation, has given greater power to harnessed antelope and buffalo than to other animals.

(Síbẹ̀ igbàgbó fi hàn pé agbára tí Olódùmarè aṣẹ̀dà fi fún Àgbònrín àti Ẹfọ́n ju ti àwọn ẹranko miiran lọ ní èyí tí ó kọ́já ọ̀yẹ̀ àwọn ẹ̀dà).

Ohun tí Oed ń sọ níbí ni igbàgbó àwọn Yorùbá nipa àwọn ẹranko méjì yìí, bí wọn ṣe lágbara àti bí wọn ṣe gbajúmọ́ láàrin àwọn ẹranko yòókù. Oed (2001: 264) ṣàlàyé síwájú sí i pé ọ̀yẹ̀, igbàgbó àti èrò àwọn èniyàn àwùjọ́ nipa àwọn ẹranko méjèèjì yìí ń ṣe àfiwé agbára àwọn obinrin. Ajibádé (2005: 156) nínú iṣẹ́ rẹ̀ pín àwọn ẹranko sí isòrí méjì. Gbèdẹ̀ké tó lò fún ipín sí sòrí

ni ibùgbé àti ìrísí àwọn ẹranko. Ìpín sí sòrì rẹ̀ lẹ̀ bá yí, ẹran omi, ẹran ilẹ̀, ẹran abiwo, ẹran afà yà fà, ẹran ẹlẹ̀sẹ̀ méjì, ẹlẹ̀sẹ̀ méréni àti bèẹ̀ bèẹ̀ lẹ̀. Ó tẹ̀ sí wájú láti Ẹ̀lẹ̀yẹ̀ nípa ẹ̀wò tí àwọn Yorùbá gbàgbò nípa àwọn ẹranko àti bí àwọn Yorùbá ẹ̀ ka oríkì kún pàtàkì, ìdí nìyí tí wọn fi fún ẹ̀niyàn kòòkan ní oríkì tirẹ̀, oríkì ìdílẹ̀ àti oríkì orílẹ̀ àti pé Yorùbá máa n fún àwọn ẹranko náà ní orúkọ tó ní ìtumò láti fi pòwẹ̀. Àwọn orúkọ bí i Kánísùúrù, Ìwà-lẹ̀sìn. Kálẹ̀yẹ̀mí, Mèlòlòrun-wí àti bèẹ̀ bèẹ̀ lẹ̀, ẹ̀lẹ̀yí kò yàtò sí bí àwọn Yorùbá ẹ̀ máa n fún ẹ̀niyàn ní oríkì àti pé Yorùbá fi hàn pé, bí ẹ̀niyàn ẹ̀ ẹ̀ pàtàkì bèẹ̀ náà ni ẹranko.

Vallentyne (2005:403), Ẹ̀lẹ̀yẹ̀ nínú ẹ̀sẹ̀ rẹ̀ nípa ìbádógba ẹ̀niyàn àti ẹranko. Eku jẹ̀ àpẹ̀rẹ̀ ohun ẹ̀lẹ̀mí tí ó ló nínú ẹ̀sẹ̀ rẹ̀ yí. Ó tẹ̀ sí wájú wí pé àwọn eku n gbé ìgbé ayé àláfíà àti ayọ̀ gégé bí i àwọn ẹ̀niyàn. Àkíyèsí ni pé ọ̀yìnbo aláwọ̀ funfun ni ẹ̀ni tí ó sòrò yí. Ìdí ni pé wọn kí i pa eku ní orílẹ̀-èdè wọn.

Ìsẹ̀ Ọ̀látẹ̀jú (2005) dá lórí fífí ẹranko ẹ̀ afíwẹ̀ ẹ̀niyàn. Nínú ẹ̀sẹ̀ yí ni ó ti Ẹ̀lẹ̀yẹ̀ pé kí i ẹ̀ ẹ̀niyàn nikan ni Yorùbá máa n fún ní orúkọ. Ó ní àwọn Yorùbá máa n fún ẹranko ilẹ̀ bí i, ajá, ewúré, olóógbo ní orúkọ. Ọ̀látẹ̀jú (2005: 371) sọ pé:

In the Yorùbá culture, human beings are not the only creatures that bear names. Names are also given to non-human creatures such as domestic animals like dog, cat etc... such names as is usual with human names, also reflect the wishes, aspirations and reservations of the pet-owner.

(Nínú àṣà Yorùbá, kí i ẹ̀ ẹ̀niyàn nikan ni a máa n fún lórúkọ, a máa n fún àwọn nnkan tí kò lẹ̀mí náà lórúkọ bí àpẹ̀rẹ̀ àwọn ẹranko ilẹ̀ bí ajá, ológbò, ewúré àti bèẹ̀ bèẹ̀ lẹ̀. Irú àwọn orúkọ wònyí máa n yà wọn sọ̀tọ̀ àti pé ó máa n fi àníyàn àti ifẹ̀ ọ̀kàn olówó rẹ̀ hàn).

Ohun tí Ọ̀látẹ̀jú (2005) n Ẹ̀lẹ̀yẹ̀ ni pé irú àwọn orúkọ tí a fún àwọn ẹranko ilẹ̀ yí n fi ìgbàgbò àti èrò àwọn Yorùbá hàn ni. Èrò yí bá èrò Ajíbádé (2005) mu.

Irú èrò yí náà ni Francescotti (2006: 277) ẹ̀sẹ̀ lórí ọ̀yẹ̀ inú àwọn ẹranko àti iwà àwọn ẹranko. Ó fi àwọn ẹranko wé ẹ̀niyàn láti bèèrẹ̀ pé nẹ̀ àwọn ẹranko máa n kẹ̀dùn ara wọn tí ohunkóhun bá ẹ̀lẹ̀ sí wọn bí i ẹ̀niyàn? Ohun tí arákúnrin yí n sọ ni pé kò sí bí ẹranko ẹ̀ lẹ̀ hùwà bí ẹ̀niyàn tó, iyàtò diẹ̀ yóò wà.

Àjàyí (2011: 47) ẹ̀sẹ̀ lórí àgbéyẹ̀wò oríkì àwọn ẹranko nínú ijálá àti ìrẹ̀mò-jẹ̀. Ó Ẹ̀lẹ̀yẹ̀ àkóónú oríkì àwọn ẹranko kòòkan ó sì gbiyànjú láti pín wọn sí isòrì. Lẹ̀yìn náà ni ó sòrò nípa ohun tí àwọn Yorùbá gbàgbò nípa àwọn àṣàyàn ẹranko wònyí àti irú agbára tí ẹranko kòòkan ní àti bí oríkì wọn ẹ̀ fi ìrísí wọn hàn nínú ijálá. Ó tẹ̀ sí wájú láti Ẹ̀lẹ̀yẹ̀ irú àwọn ẹ̀yà ẹranko tí ó jẹ̀ ẹranko abàmi.

Gbogbo àwọn onímò tí a ti ṣàlàyé iṣẹ wọn sókè yìí ni wọn ti ṣiṣe òkan-ò-jòkan lórí àwọn ẹranko. A lérò pé iṣẹ wọn yìí yóò ràn wá lówó láti fi ṣe àtẹ̀gùn fún iṣẹ àpilẹ̀kọ yìí.

Tíòrì Àmúlò: Tíòrì-Ìfojú-Àṣà-Ìbílẹ̀-wò

Tíòrì àṣà jẹ èyí tí a ṣe ifilólẹ̀ rẹ̀ láti ọwọ̀ Mary Douglas ní ọdún (1978:10-12). Douglas dá tíòrì àṣà sílẹ̀ gégé bí irinṣẹ̀ tí a lè lò fún iṣẹ̀ àwùjọ kan. Ó ní tíòrì àṣà ń ṣàlàyé bí àwọn èniyàn ṣe lè ronú àti bí wọn ṣe lè ṣe nínú ayé tàbí ní àyíká wọn. Sùgbón, ohun tí ó wá sọ ní pàtò ní pé àwọn èniyàn àwùjọ àti àwọn ohun tí ó ń lọ nínú àwùjọ àti àṣà wọn náà ni tíòrì yìí dálẹ̀.

Douglas gbé ipilẹ̀ tíòrì yìí lé orí nṁkan méjì, èyí tí ó pè ní ẹgbẹ̀ (group) àti èyà (grid). Gégé bí àlàyé Douglas (1978:8) tí ó sọ pé “variation in social participation can be adequately accounted for by the dynamics between the two dimensions group and grid”. (Ìyàtò tí ó ń dé bá iṣẹ̀ àwùjọ jẹ ohun tí ó jẹ okùn-fà láàrín ẹgbẹ̀ àti èyà). Ohun tí Douglas náà ni pé ẹgbẹ̀ kan lágbára lórí iṣe àwùjọ tí wọn ti wá.

Àwọn agbàterù tíòrì àṣà yìí pín sí ọwọ̀ méjì. Àkókó ni àwọn tí ó gbé tíòrì àṣà gégé bí i tí káriáyé. Lára wọn ni a tí rí Thompson awyr (1990). Ohun tí wọn ń sọ ní pé a lè lo tíòrì àṣà láti fi wo ìgbàgbó, iṣesí, ihùwàsí àti àwọn nṁkan iṣesẹ̀ tí orilẹ̀-èdè kan tàbí ẹgbẹ̀ kan gbàgbó. Bákan náà ni wọn gbà pé a lè fi wo àwọn nṁkan àṣà tí a jogún bá láti ìgbà pípé, bècè sì ni a lè fi wo bí ayé ṣe ń yí.

Lára àwọn ọwọ̀ kejì ni a tí rí Rotmans. Òun ni agbàterù èrò àwọn ọwọ̀ yìí. Èrò Rotmans awyr (1994) tako èrò Thompson pé káriáyé ni tíòrì ifojú-àṣà-ìbílẹ̀-wò iṣe ọ̀nà jẹ. Wọn ní àwọn ọwọ̀ yìí kùná láti wo àwọn ẹ̀ka pàtàkì lóríṣíríṣi tí àṣà pín sí àti pé wọn kò mẹnuba àwọn àbùdà àṣà bíi ibára-ẹni-tan, itàn-iran-ẹni, iṣesí ẹni àti bècè bècè lọ.

Àwọn agbàterù tíòrì àṣà sọ pé iṣe tí lítirésò máa ń ṣe ni láti dààbò bo àṣà àti iṣesẹ̀ àwùjọ kan. Àkíyèsí ni pé tíòrì àṣà jẹ mó ọ̀nà tàbí ilànà tí àwọn ohun ajemáṣà fi ń wáyé. Àwọn onímò tíòrì yìí tèsíwájú pé tíòrì yìí lè ṣàpẹ̀júwe èrò àti ojú àmúwayé àwọn èniyàn àwùjọ nípa nṁkan tó wà nínú àwùjọ wọn.

Tíòrì àṣà jẹ mó ọ̀pá ọ̀diwọn fún bí wọn ṣe ń tẹ̀lẹ̀ ọ̀fin àṣà tàbí bí wọn ti ń tẹ̀ àṣà lójú láwùjọ. Àwọn agbàterù tíòrì yìí jẹ kó yé wa pé lítirésò ní àwọn iṣe tí ó ń ṣe fún àwùjọ. Lára rẹ̀ ni pé ó ń dààbò bo àṣà àti iṣesẹ̀ àwùjọ kan, nítorí náà ohun tí ó gbòdó jẹ lámẹ̀yító lógún ni ṣiṣe àfihàn irú àwọn àṣà tó sú yọ nínú iṣe-ọ̀nà aláwòmò lítirésò. Nítorí náà, a rí i pé tíòrì ifojú-àṣà-wò yóò wúlò fún iṣe àpilẹ̀kọ yìí nípa wíwo àwọn àṣà àti iṣe tí ó sùyo, ipò tí wọn fi àwọn ẹranko sí láwùjọ àti ìgbàgbó àwọn Yorùbá nípa àwọn ẹranko gégé bí oríki wọn ṣe fi wọn hàn.

Ìtàn iwásẹ̀ jẹ́ àwọn ìtàn tó ti pé púpọ̀, tí a gbàgbọ̀ nínú rẹ̀, tí ó sì n ṣàlàyé ọ̀pọ̀lọ̀pọ̀ ohun tí kò yé èdá. Bascom nínú Finnegan (1970:361) sọ nípa ìtàn iwásẹ̀ pé:

Myths are prose narratives, which in the society in which they are told are considered to be truthful accounts of what happened in the remote past. (Ìtàn iwásẹ̀ ni ìtàn àròsọ̀ tí àwọn ènìyàn àwùjọ̀ tó ti hù ní ìgbàgbọ̀ pé ó jẹ́ ìtàn òdodo nípa àwọn ìṣẹ̀lẹ̀ àtìjọ̀).

Ìgbàgbọ̀ àwọn Yorùbá ni pé Olódùmarè ló ṣẹ́dà ohun gbogbo tó wà láyẹ̀, ènìyàn, igi, ẹranko, ewéko, odò àti bèẹ̀ bèẹ̀ lọ. Kò sí èdá aláàyẹ̀ tàbí ibùgbé tí ìtàn iwásẹ̀ kí í dá lẹ̀, a sì gbọ̀dọ̀ gbà á gégé bí wọn bá ẹ̀ se sọ ọ̀ ní, nítorí kò sí ẹ̀ni tí ó lè jẹ́rírí sí í pé ìṣẹ̀lẹ̀ náà ẹ̀ se ojú òun. Bí àpẹẹrẹ̀, kò sí ẹ̀ni tí ó lè sọ pé òun wà nìbẹ̀ nígbà tí Olódùmarè ṣẹ́dà ayé àti ohun gbogbo tí ó wà nínú rẹ̀, síbẹ̀, ìtàn iwásẹ̀ tó sọ nípa rẹ̀ wà. Finnegan (1970:362) sọ nípa ìtàn iwásẹ̀ pé:

...they are accepted on faith, they are taught to be believed, and they can be cited as authority in answer to ignorance, doubt or disbelief. Myths are the embodiment of dogma: they are usually sacred and they are often associated with theology and ritual. Their main characters are animals, deities, or culture heroes whose actions are set in an earlier world, when the earth was different from what it is today, or in another world such as the sky or underworld.

(... a gbà wọn pẹ̀lú ìgbàgbọ̀, wọn jẹ́ èkọ̀ tí a gbàgbọ̀; a lè fi wọn ẹ̀ se ẹ̀rì ohun tí a kò mò, tí á n ṣiyèmẹ̀jì lẹ̀ lórí tàbí ohun tí a kò gbàgbọ̀. Ìtàn iwásẹ̀ kún fún gbígba ohun kan gbọ̀ láiwádíí, ọ̀wọ̀ wà fún wọn, wọn sáábà máa n jẹ́ ìmọ̀ nípa Olórún àti ọ̀rọ̀ ẹ̀sìn. Àwọn èdá ìtàn pàtàkì inú wọn ni ẹranko, ọ̀rìṣà àti àwọn akọ̀ni nínú àṣà tí wọn ti kópa tó jojú ní ayé àtìjọ̀ nígbà tí ayé yàtò sí ohun tí ó jẹ́ lónií tàbí ayé mírán gégé bí ojú ọ̀rún tàbí isàlẹ̀ ilẹ̀).

Àlàyẹ̀ yìí ẹ̀ se àfihàn ìtàn iwásẹ̀ nípa àwọn ẹranko èyí tí ó fi ipò tí àwọn ẹranko kòòkan wà nínú ìjọba wọn àti ibáṣepọ̀ wọn pẹ̀lú ènìyàn.

Gégé bí a ẹ̀ se gbọ̀ nínú ìtàn láti ẹ̀nu àwọn agbà wí pé àwọn ẹranko kò yàtò sí ènìyàn, pàápàá nínú ìṣe wọn. Yorùbá bọ̀, wọn ní, “ìṣe ènìyàn niṣe ẹranko.” Yorùbá gbàgbọ̀ pé ibáṣepọ̀ tó gúnmo wà láàrin ènìyàn àti ẹranko. Wọn gbàgbọ̀ pé ọ̀pọ̀lọ̀pọ̀ àwọn ẹranko ni wọn jẹ́ ènìyàn tẹ̀lẹ̀ tó jẹ́ pé ẹ̀ se ni wọn paradà dí ẹranko nítorí idí kan tàbí òmíràn. Irúfẹ̀ ìtàn iwásẹ̀ yìí ni Adéoyè (1971:6) ẹ̀ agbékálẹ̀ rẹ̀ nínú iwé rẹ̀ tó pé ní *Èdà Omọ Oòduà* níbi tí àwọn ẹranko ti pinnu láti di ènìyàn. Àwọn ènìyàn miiran, pàápàá àwọn abara méjì tí a mò sí àwọn alágbara obìnrin àti àwọn ọ̀dẹ̀ ní agbára láti yípadà sí ẹranko. Àjàyí (2011:39) ní ìgbàgbọ̀ àwọn Yorùbá ni pé àwọn àṣàyàn ẹranko kan wà tí àwọn alágbara

máa n gbé èmí èniyàn wò láti lè máa fi şişẹ burúkú. Lára wọn ni ẹranko bíi àgbònrín, ẹfọn, òkété àti bẹẹ bẹẹ lọ. Nínú iwádií wa, wọn sọ fún wa pé láyé àtíjọ púpọ̀ nínú àwọn tí ó máa n wá ná ojà àti àwọn tí ó máa n wá fún ọdún ibílẹ̀ ní ìgboro ni ó jẹ ẹranko tó jẹ abara méjì, tí wọn jáde wá fún ọdún láti inú ìgbó tí wọn sì gbé àwọ̀ èniyàn wọ. Àwọn alágbára bíi àwọn ọde, àwọn olóògùn tó gbówọ̀ àti àwọn alágbára obinrin tí a mò sí àwọn iyàmi¹ nikan ni ó lè dá wọn mò yàtò sí àwọn ojúlówó èniyàn. Àwọn ẹranko yíi máa n bọ̀ àwọ̀ wọn sílẹ̀ tí wọn yóò sì gbé àwọ̀ èniyàn wọ, kí wọn lè lọ ná ojà pẹ̀lú àwọn èniyàn. Nígbà miiran, wọn máa n fẹ̀ iyàwó láààrin àwọn èniyàn, wọn á sì tún lọ láti gbádùn ara wọn láàrin àwọn èniyàn.

Púpọ̀ nínú àlọ̀ Yorùbá ni ó jẹ́ kí á mò pé àwọn ọde máa n gbé àwọn ẹranko ní iyàwó láyé àtíjọ. Oed (2001:82) ẹ̀ ẹ̀fihàn itàn kan tó sọ fún wa pé ọde kan wá tí ó ẹ̀ alábààpádé arẹ̀wà obinrin kan nínú ìgbó. Ní gbogbo ìgbà ni ọde yíi máa n rí obinrin arẹ̀wà yíi tí ó bá ti n bọ̀ àwọ̀ ẹranko tí ó gbé wọ̀ sílẹ̀, tí yóò sì gbé e pamọ̀ sáábẹ̀ igi kan. Ìgbà miiran, ó lè jẹ́ pé tí ọde yíi bá ti fẹ̀ yìnbọ̀n sí ẹranko yíi ni ó máa n rí i. Sùgbọ̀n lójọ̀ kan ọde yíi ti dúró sí ibi tí abàmi ẹfọn yíi ti máa n pààrọ̀ àwọ̀, ó sì bièrèrẹ̀ lówọ̀ obinrin yíi pé ẹ̀ yóò fẹ̀ òun. Obinrin Ẹfọn yíi gbà láti şaya ọde yíi, níwọ̀n ìgbà tí ọde yíi kò bá ti ní sọ àşirí fún ẹnikan kan pé ẹranko ni òun. Obinrin Ẹfọn yíi sì tẹ̀lẹ̀ ọde yíi lọ sí ilẹ̀. A gbọ̀ pé iwà àjẹjì tí obinrin ẹfọn yíi máa n hù máa n jẹ́ kí àwọn iyàwó ọde yòókù fura sí i. Èyí mú kí wọn máa bièrèrẹ̀ lówọ̀ ọkọ̀ wọn nípa idílẹ̀ tabí ẹbí tí obinrin yíi ti wá. Fún ọ̀pọ̀lọ̀pọ̀ ọdún ni obinrin Ẹfọn yíi fi gbé lódò ọde yíi gégé bí aya tí ó sì bímọ̀ fún un. Sùgbọ̀n kò pé púpọ̀ tí àşirí fi tú sí àwọn iyàwó yòókù lówọ̀ láti ẹnu ọkọ̀ wọn pé ẹranko ni iyàwó wọn yíi. Ní kété tí ọde yíi tú àşirí yíi ni ó ti lọ gbé àwọ̀ obinrin ẹfọn yíi pamọ̀ sí àjà tí àwọn iyàwó yòókù sì rí i tí wọn sì fi n bú obinrin yíi. Èyí mú kí obinrin yíi bínú, ó sì gbé àwọ̀ yíi wọ̀ padà ó yípadà sí ẹfọn. Ó pa àwọn iyàwó ọde yíi àti àwọn ọmọ̀ wọn, ó sì padà wọ̀ inú ìgbó lọ níretí pé òun yóò rí ọde yíi pa. Sùgbọ̀n orí kó ọde yíi yọ̀ nítorí pé ọde tí ó gbówọ̀ ni, ó ti sà á bí olóògùn ẹ̀ é sà á kí ó tó fẹ̀ arẹ̀wà obinrin ẹfọn yíi wọ̀lẹ̀. Báyí ni ẹranko yíi ẹ̀ bínú wọgbó lọ tí kò sì padà wá mò.

Tí a bá wo gbogbo àwọn itàn wọ̀nyí, a ó rí i pé gbogbo wọn ló n fi ibàşẹ̀pọ̀ tó wá láàrin àwọn ẹranko àti èniyàn hàn láyé àtíjọ.

Ìpínsísòrì àwọn Ẹranko

Oláfimíhàn (1953:5) ẹ̀ ipínsísòrì, ó sì pín àwọn ẹranko sí isòrì isòrì, ó ẹ̀ ẹ̀fihàn àwọn ẹranko tó n gbé orí ilẹ̀, ó sì sọ àwọn ẹranko tí n fi àyà fà. Ó tẹ̀síwájú wí pé àwọn ẹranko ayé pín sí ọ̀nà márùn-ún pàtàkì. Ikinní, àwọn ẹranko tí ó n gbé inú omi, èkejì àwọn tí ó n gbé inú ilẹ̀, èkẹta àwọn tí ó n gbé

1 Iyàmi: àwọn obinrin alágbára tí wọn kí i ẹ̀ èniyàn lásán.

orí ilẹ̀, èkẹrìn àwọn tí ó ń gbé inú òfurufú, èkarùn-ún àwọn ẹranko tí a lè pè ní jomi-jòkè, èyí ni àwọn ẹranko tí ó ń gbé inú omi tí wọn sì tún ń gbé orí ilẹ̀.

Ajibádé (2005:156) sọ pé a lè pín àwọn ẹranko yíi sí ọwọ̀ mẹta ọ̀tọ̀ọ̀tọ̀, ó sọ pé a lè fi irísí àti ibùgbé wọn pín wọn. Ọwọ̀ èyí tí ó jẹ ẹranko búburú, èyí tí Kìnniún ń ṣe ọba wọn, ọwọ̀ kejì ni àwọn ẹranko ilẹ̀, èyí tí à ń sìn nínú ilẹ̀, ọwọ̀ kẹta ni àwọn ẹranko afàyàfà. Ajibádé tèsíwájú láti sọ pé ọ̀nà miiran tí a tún lè lò láti fi pín àwọn ẹranko ni nípá ibùgbé wọn. Ó ní èyí ni ó jẹ kí ó rorùn fún wa láti lè máa sọrọ̀ nípá ẹran omi (water animals), ẹran ilẹ̀ (land animals), bakan náà ni ó sọ pé a tún lè rí ẹran ilẹ̀ (domestic animals) àti ẹran igbẹ̀ (wild animals).

Àjàyí (2011:43) sọ pé oríṣíríṣi ọ̀tẹ̀ ni a lè lò láti fi pín àwọn ẹranko sí isòrí pàápàá láwùjọ àwọn Yorùbá. Ó ní lára àwọn ọ̀tẹ̀ tí a lè lò ni ọ̀wọ̀, ibùgbé àti àwòmọ̀ tàbí irísí. Fún àpẹẹrẹ̀ àwọn ẹranko tí ó ń gbé inú omi ni à ń pè ní ẹran omi, àwọn ẹranko tí ó ń gbé orí ilẹ̀ ni à ń pè ní ẹran ilẹ̀. Igba miiran a lè fi irísí àti isesí wọn pín wọn. Fún àpẹẹrẹ̀ ẹran abíwo, ẹran afàyàfà, ẹran búburú, ẹran jewéjewé, jeegunjeegun àti bèè bèè lọ.

Aristotle (2014) ṣe ipínṣísòrí àwọn ẹranko. Ó pín wọn sí isòrí isòrí. Ó ṣe ipínṣísòrí àwọn ẹranko tí wọn ní ijọra nípá isesí, lẹyin èyí ni ó tún pín wọn sí isòrí méjì: isòrí àkókó ni àwọn ẹranko èlẹ̀jẹ, isòrí kejì ni àwọn tí kò lẹ̀jẹ. Ó ní ipínṣísòrí yíi ṣe déédéé pẹ̀lú àwọn ẹranko tí ó ní eegun èyin àti àwọn tí kò ní eegun èyin. Ó ní àwọn ẹranko èlẹ̀jẹ yíi ṣe déédéé pẹ̀lú àwọn ẹranko eléegun èyin bí i èyàn, ẹranko, ẹyẹ, eja àti bèè bèè lọ. Ó ní igbà tí àwọn ẹranko aláilẹ̀-jẹ̀ bá àwọn ẹranko tí kò léegun mu.

Ìtúpalẹ̀ Oríkì àwọn Àṣàyàn Ẹranko

Iran Yorùbá jẹ iran èniyàn tí wọn máa ń wo sààkun nnkan, wọn sì ní ọ̀yẹ̀ lópòlópò. Oríṣíríṣi nnkan ni Yorùbá máa ń wò láti fi ṣe àpẹ̀júwe èniyàn, ẹranko, kòkòrò, ewéko, ọ̀nẹ̀, ọ̀kẹ̀, ilẹ̀, omi àti bèè bèè lọ. Àwọn ohun tí Yorùbá bá rí lára àwọn nnkan wònyí ni wọn máa ń lò láti fún wọn ní orúkọ. Èyí máa ń sáábà wáyé pàápàá nínú oríkì wọn àti àwọn lítírẹ̀ṣọ̀ alohùn miiran tí a ti dárúkọ síwájú nínú isẹ̀ yíi. Tí a bá wo ohun tí Ajibádé (2005:156) sọ láti fidí ọ̀rọ̀ yíi múlẹ̀ pé nípá wíwo àwọn ẹranko ní àwòfin ni oríkì wọn ṣe wáyé àti pé kò yàtò rárá sí bí wọn ṣe máa ń fún èniyàn náà ní oríkì. Ọ̀pòlópò àwọn ẹranko ni irísí àti ihùwásí wọn jẹ yọ nínú oríkì gégé bí ọ̀kan lára lítírẹ̀ṣọ̀ alohùn Yorùbá. Àwọn ẹranko tí a dárúkọ ní ibèrẹ̀ isẹ̀ yíi ni a ó ṣàlàyé irísí, isesí tàbí ihùwásí wọn gégé bí ó ṣe jẹ yọ nínú oríkì wọn nínú isẹ̀ yíi.

Àfihàn Ìrísí àti Ìhùwàsí Àwọn Èranko Nínú Oríkì Yorùbá

Gbogbo èdà ọwọ Olódùmarè ni ó ní iwà kan tàbí èkejì tí wọn n hù. Yálá èranko ní tàbí èniyàn, dandan ni kí ó ní iwà kan tí wọn yóò mò mò ọn. Oríṣiríṣi iwà ọkọ̀ọkan tí èdà èniyàn ní náà ni a lè rí irú rẹ lára àwọn èranko. Mulcahy (2012) fi èrò rẹ hàn nípa èyí nígba tí ó sọ pé, “As human, we are not the fastest or the strongest animal. Even our senses are outmatched by many creatures”. Ohun tí ó n sọ ni pé, gégé bí èniyàn, kì í ṣe àwa ni a lè yára jù tàbí pé àwa ni a lágbara jù gégé bí èranko. Ó tèsíwájú pé àwọn ẹyẹ máa n ríran ju èniyàn lọ, ajá n gbóórùn ju èniyàn lọ.

Gbogbo àwọn ohun tí Mulcahy (2012) n ṣàlàyé ni pé bí àwọn èranko wònyí ṣe n hùwà farapẹ ìhùwàsí àwọn èniyàn. Ó ṣàlàyé àwọn ọ̀nà mewaá tí àwọn èranko n gbà láti fi bá èniyàn pín nínú iwà wọn. Àwọn ọ̀nà bí i àṣà, ìmọ̀lára, èdè, èfẹ, irinṣe lílò, irántí, ikíyèsára, ọgbón, isẹ oko/ògbìn àti ilé kíkọ. Gbogbo àwọn àlákálẹ̀ mewaá tí ó wà lókè yí ni ó n ṣelẹ̀ nínú igbé ayé ojoojúmọ ọmọ èdà, èyí tí àwọn èranko sì ṣe alájọpín nínú rẹ. Bí ó tilẹ̀ jẹ pé Olórùn ti fi èniyàn ṣe orí síbẹ̀, àwọn onímọ̀ nípa okùn tí ó so èniyàn àti èranko papọ̀ (anthrozoologist) sọ pé ifẹ̀ èniyàn sí èranko ṣe pàtàkì ju bí àwa èniyàn gan-an ṣe rò lọ.

Làísí àwọn èranko, kò sí bí a ṣe lè mọ irírí àwọn ọ̀dẹ̀ nípa àwọn èranko nínú igbó. Ìbáṣepọ̀ àwọn èniyàn àti èranko ni ó fún wa ní ọ̀ye láti mọ ìhùwàsí èranko kòòkan.

Ètu

Ètu jẹ ọkan lára àwọn èranko tí ìrísí rẹ̀ jẹ yọ nínú lítirésò alohùn Yorùbá pàápàá jùlọ̀ nínú oríkì àwọn èranko. Ètu jẹ èranko tí ó rẹwà lópòlópò.

Ètu láarún

Ètu Òbẹ̀jẹ̀ nìyéké anídelésẹ̀²-ní-ìgbà-ẹ̀ẹ̀rùn

Ètu Òbẹ̀jẹ̀ ẹ̀lẹ̀sẹ̀ osùn

Ò-sùn-lábẹ̀-ibà-farajọpa-n-kòkò

Ètu tò sùn lábẹ̀ ọkán rìmọ̀rìmọ̀

Ètu Olángbadé³

Ètu Òtònpòrò⁴ lẹgàn (Ajayi 2011: 109)

Gégé bí a ṣe sọ síwájú pé nípa ìrísí ni àwọn Yorùbá fi máa n fún èniyàn ní oríkì tàbí ni ó ṣe máa n jẹ yọ nínú àwọn lítirésò alohùn tí a ṣàyan nínú isẹ̀ yíi.

2 Anídelésẹ̀ – idẹ: àmì ọ̀sọ̀ tí àwọn ọ̀lọ̀ṣun máa n so mó ọwọ̀

3 Olángbadé: Ìnagije Ètu

4 Òtònpòrò: Òtònpòrò jẹ ẹyà egúngún kan

Oríkì ẹtu tí ó wà lókè yìí sọ bí ẹsẹ ẹtu ẹe máa n rí, ẹsẹ ẹtu dàbí ọpá tìn-ín-rín, ó gùn, ó sì máa n mọ tónítóní nígbà gbogbo. Oríkì ẹtu miiran tún sọ pé:

Ẹtu mósálà, ẹtu sàlàkó
Oféfẹ-n-fe, arírù-tún-raṣe-níwájú-ọkọ
Ẹtu òbèjé ẹlèsẹ ọwò
Ò gbé sẹ gbé ọlà, alárinnye ibi
Pélé ojú, wọran bí ẹni dà idẹ
A bi àbàjà wu ọmọ iyá rẹ
Bààmú wúrà... (Àjàyí 2011: 110)

Ẹtu jẹ ẹranko tí ó sáábà máa n gbọn ara nù nígbà gbogbo, pàápàá irù rẹ, idí nì pé ó jẹ onímọtótó àti ẹranko tí ó máa n ẹe fààrí. Ẹtu tún jẹ ẹranko tí kò fẹràn kí enini⁵ máa ẹe sí i lára, idí niyí tí ó fi máa n gbọnra ní gbogbo ìgbà. Nínú iwádíí wa, a rí pé àwọn ọdẹ nì wọn sún mọ àwọn ẹranko wọnyí jù. Wọn gbà pé ilà tí ó wà ní ojú ẹtu jẹ èyí tí ó fún un ní ẹwà yàtò sí àwọn ẹranko ẹlẹgbẹ rẹ. Oríkì ẹranko yìí tilẹ fi hàn pé àwọn ọdẹ ní ifẹ àrà ọtò sí ẹtu, idí nì pé bí ẹranko yìí ẹe wuyí lójú àwọn ọdẹ nì wọn ẹe ẹdà oríkì ẹtu yìí.

Àwòrán 1: Ẹtu

5 Enini: ọjò wẹliwẹli òwúrọ́ tí ó máa n sẹ sí koríko lára

Àjàò

Kò ẹ̀sku, kò ẹ̀şeyẹ̀ nì Àjàò. Àjàò jẹ ẹranko igbó tí ó máa ń gbé inú igi. Àjàò jẹ ẹranko tí ó burẹ̀wà nítorí iṣẹ́dà rẹ̀. Àwọn Yorùbá fẹ́ràn láti máa fì àbùkù ara ẹranko yìí bú ènìyàn tí ó bá hùwà kan tí kò tẹ̀wọ̀n lẹ̀rùn èyí tí ó tàbùkù iwà rere tí ó ní. Oríkì isàlẹ̀ yìí fì ìrísí Àjàò hàn gégé bí apá kan ẹ̀ jọ ẹ̀yẹ̀, tí apá kan sì jọ eku.

Seku, kò ẹ̀şeyẹ̀, Àjàò

Kì í báwọ̀n ń dǎwó òde irànyìn

Wọ̀n pé eku nì, a ní, ẹ̀ kò rápá mí

Ẹ̀ kò rápá mí

Wọ̀n pé ẹ̀yẹ̀ nì, a ní, ẹ̀ kò rẹ̀yìn mí

Kì í jáde ọ̀sán

Inú igi ní í gbé ẹ̀şawo.

(Àjàyí 2011: 118)

Oríkì yìí fì ìrísí Àjàò hàn gégé bí ẹranko àti ẹ̀yẹ̀, ó sì tún jẹ ká mò pé ẹranko yìí kì í jáde ní ọ̀sán àfì ọ̀ru àti pé inú igi nì ó fẹ́ràn láti máa gbé. Ó sì gbádùn láti máa ẹ̀şeré láti orí igi kan sí èkejì. Igbà miiran a máa ẹ̀şeré lórí òkú ọ̀pẹ̀⁶. Ọ̀bàrà ọ̀kànràn orí kẹ̀tálẹ̀lǎàádọ̀fà sọ̀rọ̀ nípa Àjàò, bí Àjàò ẹ̀şẹ̀ jẹ kò ẹ̀sku, kò ẹ̀şeyẹ̀. Ó ní:

Ní ẹ̀şojú Bàbá

Ní ẹ̀şojú yèyẹ̀

Lápá lápá kò ní abẹ̀ lẹ̀wọ̀

Tó fì ń fǎ ọ̀mọ̀ lórí

Oboro bo ki náà

Ló dífǎ fún komidemi tí í

Şobinrin-Ọ̀yo

Àlẹ̀ ọ̀gbìgbì tó tún ń yọ̀

Kẹ̀lẹ̀kẹ̀lẹ̀ relẹ̀ ọ̀kẹ̀tẹ̀

Nígbà tí yóò bímọ̀

Ló wá á bí kò ẹ̀sku

Kò ẹ̀şeyẹ̀ Àjàò

Tí kì í bá wọ̀n dǎwó

Òde ilú. Awóbémiga (2013: 15).

6 Òkú ọ̀pẹ̀: ọ̀pẹ̀ tí ó ti rà, tó dúró ní ọ̀ró.

Kòdeni, Ògbìgbì, Òkété àti Òyo tí a dárúkọ nínú ẹ̀ṣe-Ifá òkè yìí jẹ̀ èdà èniyàn. Sùgbón Kòdeni tí ó jẹ̀ obinrin láàrin wọn fẹ̀ràn iwà àgbèrè. Àwọn awo ẹ̀ ṣe ikilò fún un pé kí ó mọ̀wọ̀ kúrò nínú iwà àgbèrè ẹ̀ṣe àti pé bí kò bá gbọ̀ ikilò yìí yóò ẹ̀ àkóbá fún ara rẹ̀, bèẹ̀ ni yóò kó bá ẹ̀lòmíràn àti ọmọ rẹ̀ pẹ̀lú. Kòdeni kò yà sí ikilò yìí rárá bèẹ̀ ó n le sí i ni. Ó fẹ̀ Òyo, ó tún n bá ògbìgbì ẹ̀ àlẹ̀, ó sì tún n yọ̀ kẹ̀lẹ̀kẹ̀lẹ̀ relẹ̀ Òkété tí ó jẹ̀ ọ̀rẹ̀ ọkọ rẹ̀. Láipẹ̀ ó lóyún, nígbà tí ó di ọjọ̀ ikúnlẹ̀-bí-ọmọ, ọmọ kò tètè wálẹ̀. Nígbà tí iyonu yìí pọ̀, ẹ̀mí rẹ̀ fẹ́ẹ̀ pin, ó sì n di oko ikú lẹ̀, àwọn awo wá sọ fún Kòdeni pé kí ó jẹ̀wọ̀ ẹ̀ni tí ó lóyún fún. Kòdeni dá wọn lóhùn pé àwọn mọ̀ta ló ni oyún, àwọn náà sì ni Òyo, Ògbìgbì àti Òkété. Bí ó ti jẹ̀wọ̀ bá yìí tán ni ọmọ bá wálẹ̀ láìsí inira fún un mọ̀.

Nígbà tí wọn wo ọmọ tuntun, ó fi ojú jọ Òyo, ó fi apá jọ Ògbìgbì, ó sì tún fi ara àti irù gbọ̀rọ̀ idí rẹ̀ jọ Òkété. Nígbà tí wọn yóò fún un lórúkọ, ni wọn bá sọ ọ̀ ní Àjàò. Lẹ̀yin tí Àjàò ti dàgbà tán bí Òyo bá pẹ̀ é láti rán an nisé, kò ní í dáhùn. Bí Ògbìgbì náà bá pẹ̀ é kò ní dáhùn, Àjàò á ní òun kíi ẹ̀ ọmọ rẹ̀, ẹ̀wẹ̀ bí Òkété bá pàṣẹ̀ fún un yóò sọ fún Òkété pé ẹ̀yẹ̀ loun.

Bí owó dídá bá bèrẹ̀, tí wọn sì sọ fún un yóò fèsì pé òun kí i ẹ̀ ẹranko, ẹ̀bí wọn rí apá òun pé ẹ̀yẹ̀ ni òun. Nígbà tí kò gbórọ̀ sí gbogbo wọn lẹnu, ni wọn bá lé e kúrò ní orí ilẹ̀, ló bá lọ sí orí igi, láti igbà yìí wá ló di wí pé Àjàò kò gbọ̀dọ̀ fẹ̀ṣẹ̀ kanlẹ̀ àyàfi orí igi.

Ẹkùn

Ẹkùn jẹ̀ ẹranko tí oríkì rẹ̀ fi ihùwàsí rẹ̀ hàn lópòlópò. Ihùwàsí ẹkùn hàn nínú oríkì rẹ̀ gégé bí ẹranko oníwà lílẹ̀ àti anikànjoṣon ẹranko. Èyí hàn nínú oríkì isàlẹ̀ yìí:

Ẹkùn ògídán olóólà ijù

Ò kọmọ nílà láilábe

Ò peran nikan fi je

Ẹranko a-torí-méran je

Alábe lówó

Olóólà ijù

Ẹkùn a-biringíní (Àjàyí 2011: 122)

Àyọ̀lò òkè yìí fi hàn pé oníwà lílẹ̀ ni ẹkùn, ó sì ní ogbón àrẹ̀kẹ̀rẹ̀kẹ̀ nínú. Ídì nìyí tí ó fi máa n yọ̀ rìn láti lẹ̀ rí ẹran pa je. Ẹkùn tún jẹ̀ alánikànjoṣin ẹranko, idí ni pé ẹran tí ó bá pa òun nikan ni ó gbọ̀dọ̀ je é. “A kí í rí àjẹkù orò” bèẹ̀ sì ni pé ẹkùn kí í jẹran ikàsi, nítorí ojoojúmọ̀ bí ọdún ni ọ̀rẹ̀ ẹkùn, èyí jẹ̀ ihùwàsí ẹkùn, ẹranko kẹranko tí ó bá dé idí ẹran yìí náà yóò di ọúnjẹ fún ẹkùn ni. Oríkì ẹkùn yìí tún fi hàn wá pé èékánná ẹkùn dàbí abẹ̀ ti àwọn olóólà, èyí ni àwọn tí ó máa n kọ̀là fún ọmọ láyẹ̀ àtíjọ̀. Wọn fi ẹkùn wé olóólà nítorí èékánná rẹ̀ yìí ni ó fi máa n ya àwọn ẹranko yéleyẹ̀lẹ̀ nínú igbó.

Lára àwọn ẹranko alágbára ni ẹkùn wà. Ẹkùn ògidán olóólà ijù jẹ ọkan lára ẹranko tí Olódùmarè yònda agbára fún, ẹranko líle ni ẹkùn, ó sì tún jẹ ọlogbón ẹranko, ọgbón yìi ni ó máa n lò láti fi rí agbára rẹ̀ lò nítorí pé ọgbón ju agbára lọ. Ẹkùn jẹ ẹranko tí a fi agbára fún nípa èyà ara bíi ti kinniún. Èékánná ẹkùn jẹ ohun èlò fún un, òun ni ó máa n lò láti fi pa yálà èniyàn ni tàbí ẹranko. Èyí hàn nínú oríkì rẹ̀:

Ẹranko abijà-wàrà
 Ẹranko a-torí-méran jẹ
 Alábe lówó
 Olóólà ijù
 Ẹkùn a bìnrin ginni
 Ẹranko a-jí-polówó ikú tantan
 Ẹkùn ògidán
 Olóólà ijù (Àjàyí 2011: 124)

Ó hàn dájú pé ẹkùn àti kinniún ní agbára púpọ̀ lórí àwọn ẹranko inú igbó. Oríkì àwọn méjèjèì ni ó sì fi wọn hàn gégé bí alágbára láàrin ẹranko ẹlẹgbé wọn. Irú agbára tí àwọn ẹranko méjèjèì yìi ní ni ó fa ipèdè àwọn Yorùbá tí ó sọ pé “kàkà kí Kinniún ṣakápò ẹkùn, oníkálukú á máa dódẹ̀ ẹ ni”. Kò sí èyíkèyí nínú àwọn ẹranko méjèjèì tí èniyàn lè fojú dí rárá. Bí àwọn Òyìnbó aláwọ̀ funfun ẹ ni igboya tò láti ẹ ohunkóhun tàbí láti wádii ohunkóhun, wọn kò lè déédéé kojú àwọn ẹranko méjèjèì láìjẹ wí pé wọn ti fi ẹwọn dè wọn tàbí wọn ti kó wọn sí inú ọgbà tí wọn kò ti lè jade.

Ẹkùn

Ìgalà/Àgbònrín

Lára àwọn ẹranko tí iṣẹ́dà rẹ̀ yàtò ni Ìgalà. Agbára tí Ìgalà ní yàtò sí ti àwọn ẹranko ẹlẹgbẹ̀ rẹ̀ nínú igbó. Àwọn Yorùbá gbàgbò pé Ìgalà máa ń paradà di èniyàn nígbàkugbà tò bá wù ú, Yorùbá gbàgbò pé ẹran Ìgalà kì í ṣe ẹranko lásán, wọn gbà pé abàmi ẹranko ni, èyí hàn nínú oríkì isàlẹ̀ yìí:

Ìlúmẹ̀gbón, ará ilomò
 A yò'wo Ẹ́aara bá wọn dá'ká
 Lọ́jà Ekinrín
 Ìlúmòmí Àgbònrín
 Tí í paradà dèniyàn
 Ó bọ'şo bẹ̀wù sílẹ̀
 Báwọn ná'jà Tewúré (Àjàyí 2011: 127)

Oríkì ìgalà òkè yìí fi ìgalà hàn gégé bí abàmi àti àjẹ ẹranko. Láàrin àwọn ẹranko tí ó wà nínú igbó kò tí í sí èyí tí Yorùbá ní ìgbàgbò púpọ̀ nínú rẹ̀ pé ó máa ń paradà di èniyàn bí i ìgalà. Ìgbàgbò Yorùbá ni pé lára agbára tí Olódùmarè yòndà fún àgbònrín niyí. Àjàyí (2011:93) tilẹ̀ sọ pé:

Agbára tí Olódùmarè fún àgbònrín láti jẹ́ kí ó máa yípadà di èniyàn nígbàkùùgbà tí ó bá wù ú jẹ́ kí àwọn àjẹ (iyàmi) máa rí i lò kí èròngbà ọkàn tiwọn lè di mímú ṣe, wọn ní àgbònrín àti àjẹ fẹ̀rẹ̀ jẹ́ ẹbí kan náà tí ìwà àti ìṣe wọn jọra.

Oed (2001:42) fi èrò ojú àmúwayé Yorùbá hàn nípa àgbònrín nígbà tò sọ pé “For the reasons beyond human understanding, Olodumare, god of creation, has given greater power to harnessed antelope and buffalo than to other animals”. (Oye agbára tí Olódùmarè fi fún àgbònrín kojá ìmò òyè àwà ẹ́dà nítorí pé agbára nílá èyí tí ó ju ti àwọn ẹranko ẹlẹgbẹ̀ wọn lọ ni Olódùmarè adédáá fi fún wọn). Èyí tùmò sí pé àgbònrín jẹ́ ẹranko kan tí àwọn Yorùbá gbàgbò pé ẹran àgbà ni kì í ṣe ẹranko lásán nínú igbó nítorí agbára tí ó yàtò gedegbe ni Olódùmarè fi fún un.

Agbònrín

Ìkookò

Lára àwọn ẹranko tí a tún ti rí ijẹyọ ihùwàsí wọn nínú oríkì Yorùbá ni ikookò. Ìkookò jẹ ẹranko tí ó ní ifẹ sí jíjẹ eegun. Kò sí bí egungun yìi ẹ tóbi tó tàbí tí ó le tó, ikookò yóò fọ ọ tútú. Ara iwà àti ẹ ẹranko yìi nìyí, èyí sì farahàn nínú oríkì isàlẹ̀ yìi:

Òmirin jáko
 Egungun ọdún méta kíkì ọrá
 Òmirin ọ bá olókúú sìnkú
 A jẹ ẹranjeegun
 Ọ jẹ àkò jẹ panla (Àjàyí 2011: 129).

Orúkọ míràn fún ikookò ni òmirin, àyọlò òkè yìi tùmọ̀ sí wí pé kò sí ẹranko tí ikookò kò lè fọ eegun rẹ, yálá ẹranko inú igbó ẹlẹgbé rẹ ni tàbí èniyàn, ẹranko tí ó léwu púpọ̀ ni.

Ìtàn sọ fún wa pé ikookò máa ń wọ inú ilú wá láti máa pa àgùtàn jẹ, yóò dara pọ̀ mọ̀ àgùtàn. Ó máa ń wa ilẹ̀ yóò gbé inú ihò láti dé inú ilẹ̀ láyẹ̀ àtíjọ̀ tí yóò sì gbé àwọn ọmọ kékékéké láti pawọ̀n jẹ, àkòkò yìi ni àwọn abiyamọ̀ kí

í lẹ́ é sùn láyẹ́ àtíjọ́. Oríkì òkè yìí tún tọ́ka sì pé kí í ẹ́ eegun nìkan nì ẹranko yìí fẹ́ràn, àjẹpọ́ ẹran àtì eegun nì oúnjẹ rẹ́.

Ìkookò

Ọfàfà

Ọkan lára àwọn ẹranko tí oríkì rẹ́ fí ihùwàsí àtì irísí rẹ́ hàn nì Ọfàfà. Ọfàfà jẹ́ ẹranko tí kò lágbára sùgbọ́n tí ihùwàsí rẹ́ farahàn dáadàa nínú oríkì rẹ́. Ọfàfà jẹ́ ẹranko kan tí ó máa ń pariwo, dídún rẹ́ sì farapẹ́ gbígbó ajá, òru nì ó sáábà máa ń kígbẹ́ nígbà tí ó bá ń gungi. Ìdí nì Ọfàfà fí máa ń gun igi, Ọfàfà jẹ́ ẹran ojo bí yòò bá balẹ́ a máa ké tototo. Èyí hàn nínú oríkì rẹ́.

Ọfàfà aláwòdúdú

Omọ iyá Ajá

Ọfàfà a ké kakaka kólóròógbó

A ní tólórò bá gbó

Kí lólórò ó sì ẹ

Ohùn Ọfàfà wàwà wówó

Ohùn là á mọfàfà

Ìdí igi láá sì bá a

Ọfàfà a tidí múgi gùn

Ẹranko tí í rinde òru...

(Àjáyí 2011: 132-133)

Lára iwà Òfàfà ni pé kì í rìn lósàn-án àfí òru. Ìdí igi ni wọn sì tí maa n rí Òfàfà gégé bí ó ẹ̀ hàn nínú oríkì rẹ̀. Òkan lára ịsesí Òfàfà ni pé ó maa n gun igi sùgbón kì í gùn-ún láìsẹ̀ pé ó n pariwo. Ariwo rẹ̀ yíi maa n rinlẹ̀ dòdòdò ni nítorí pé abàmì ẹranko kan ni Òfàfà jẹ.

Kòlòkòlò

Kòlòkòlò fí ìrísí jọ Ajá, bí ẹnu ajá ẹ̀se gùn ni ẹnu Kòlòkòlò ẹ̀se gùn. Ìrísí rẹ̀ sì jọ ajá púpọ̀. Ẹran ni oúnjẹ Kòlòkòlò, nínú gbogbo ẹranko tí ó jẹ kékèkèké tí ọwọ̀ Kòlòkòlò ká, Adìẹ àtí Ẹyẹ ni ó ní ifẹ̀ sí jù láti maa pa jẹ. Kòlòkòlò kì í jìnnà sí ilẹ̀ tí wọn bá tí n sin adìẹ nítorí àtí maa rí wọn pa jẹ. Àyọlò isàlẹ̀ yíi fí Kòlòkòlò hàn gégé bí i ẹni tí ó fẹ̀ràn láti maa pa adìẹ jẹ.

Kòlòkòlò ọ̀gànrín ọ̀lọ̀gófà adìẹ
 Kò sẹ̀yìlì tò yòsòò
 Gbogbo wọn ní í gbádìẹ lórí ẹyin
 Gbádìẹ irókò gbádìẹ ọ̀sánwálẹ̀
 Àyìnín kò lóúnjẹ méjì kún adìẹ
 Kòlòkòlò gbádìẹ rù torítórí.
 (Àjàyí 2011: 136)

Oríkì Kòlòkòlò fí hàn pé iwà ẹranko yíi ni láti maa wá adìẹ kiri láti pa jẹ fún oúnjẹ ọ̀òjọ̀ rẹ̀. Nínú oríkì yíi náà ni wọn tí fí yé wa pé kò sí kẹ̀kẹ̀ré Kòlòkòlò nìbì ká padìẹ jẹ. Nínú iwádíí wa, a gbọ̀ pé bí kòlòkòlò ẹ̀se jẹ ọ̀tá adìẹ, bẹ̀ẹ̀ náà ni ajá náà jẹ ọ̀tá Kòlòkòlò. Ìtàn kan sọ nípa kòlòkòlò àtí adìẹ, èyí ni ìdí tí kòlòkòlò ẹ̀se fẹ̀ràn láti maa jẹ adìẹ. Sùgbón èyí kì í ẹ̀se àfojúsùn wa nínú isẹ̀ yíi. Oríkì Kòlòkòlò kan sọ pé:

... Níjọ kòlòkòlò n lo ogun Ìládiẹ
 Sójú gbogbo ẹranko ló ẹ̀se
 Baba agun, jagun
 Baba kò rẹ̀rú mú
 Kòlòkòlò jagun, jagun, kò rádiẹ pa.
 (Àjàyí 2011: 137)

Oríkì yíi jẹ ká mọ̀ pé àwọn adìẹ kì í dúró de kòlòkòlò mọ̀ nítorí sísá fún ẹ̀mí wọn. Ní kété tí adìẹ bá tí gbúròó kòlòkòlò ni wọn yóò tí maa ké sí ara wọn, tí wọn yóò sì maa pariwo pé “kòlòkòlò kínla, kòlòkòlò kínla” tí wọn yóò sì maa sálọ.

*Kòlòkòlò***Ikún**

Ikún jẹ ẹranko tí ó kéré bí òkéré. Gégé bí iṣe ikún, ó jẹ ẹranko tí ó máa ń sáré púpò ní orí ilẹ̀. Àwò ikún jo ti òkéré sùgbón ilà funfun kòòkan wà ní ègbé ikún méjèjì. Ikún jẹ ọkan lára àwọn ẹranko tí oríki rẹ fi ihùwàsí rẹ hàn. Ikún fẹràn láti máa sáré kiri, kì í gbé ojú kan, ó sì tún jẹ ẹranko tí ó ní ifura gidì. Oríkì ikún tún jẹ kó yé wa pé dídì ni etí ikún máa ń di, èyí tùmọ̀ sí pé ikún kò gbọran àti pé elétí dídì ni ikún.

Ikún ọgbágbá ọlórò ẹdùn

Ọyẹwú ará iṣọjà

Ọyẹwú ikún ọ létí

Ọyẹwú ikún létí

Dídì letí ikún di ní.

(Àjàyí 2011: 138)

Àwọn Yorùbá máa ń lo ihùwàsí ikún láti fi sòrò sí ẹni tí kò bá gbọran, tàbí ẹni tí ó bá lágídí nípa iṣesí, igbà miiran àwọn Yorùbá a máa sọ pé “ikún ń jògèdè, ikún ń rẹdíí, ikún kò mò pé ohun tó dùn ló ń paní”. Gbogbo ẹdà èniyàn tí ó bá ń rin níbi tí kò yẹ, tàbí ó ń sẹ ohun tí kò tọ ni àwọn Yorùbá máa ń lo irú ipèdè yíi fún.

Ifá tún ṣàlàyé nípa ẹranko yíi nínú ọkànran ọwọ́nrín, orí kẹtadinláádóje, ó ní:

̀gbágbá awo ni sùn
 Ló dífá fún Elétí pèpèré
 Tí í ọmọ iyá ikún.

Ní àkòkò tí Ọ̀rúnmillà ń sòrò yìí Elétí pèpèré àti ikún tí í ẹ̀ ọmọ iyá kan náà ló ẹ̀ àyèwò pé báwo ni ayé àwọn yóò ẹ̀ yorí sí rere. Àwọn awo sọ fún wọn pé kí wọn ó má ẹ̀ ẹ̀ àìgbónran sí aṣiájú wọn, iyá àti bàbá àti pé kí wọn máa gbò ikilò. Bí wọn bá tẹ̀lé ikilò kò ní í sí aṣiṣe fún wọn, gbogbo ire tí wọn bá ń pè ni yóò máa gbè wọn. Àwọn awo tún sọ fún wọn pé kí wọn máa tójú ọ̀pọ̀lọ̀pọ̀ obì àti ètètàdògbòn. Àwọn méjèjèjì kò wọn kò ẹ̀tùtù. Láìpẹ̀, láì jìnnà olú-ìgbó kẹ́ sí àwọn méjèjèjì jọ láti bá wọn sòrò nígbà tí ó ń gbúròò ayọ̀ àyọ̀jù wọn nínú ìgbó, ó sọ fún wọn pé, bí ẹ̀ bá rí jẹ, tí ẹ̀ sì rí mu kí ẹ̀ so ìlẹ̀kẹ̀ agbéejẹ̀ mọ̀wọ̀ kí ẹ̀ sì má ẹ̀ ojú kòkòrò. Àwọn méjèjèjì sọ pé àwọn gbọ, sùgbọn ikún kọ̀ èyìn etí sí ọ̀rọ̀ náà. Láìpẹ̀ ikún ń kiri oko, ó bá ọ̀gèdẹ̀ tó pón, ó dúró sí ibẹ̀, ó sì ń jẹ ẹ̀. Láì mọ̀ pé ọmọ aráyé ló fi dẹ̀ òun.

Nígbà tí ó di ọ̀jọ̀ kejì, ikún tún lọ sí ibi tí ó gbé rí àdídùn jẹ. Àwọn ọmọ aráyé tó fẹ̀ mú ikún tún fi ọ̀gèdẹ̀ m̀íràn síbẹ̀, wéré ikún dé ibẹ̀, ó jẹ ọ̀gèdẹ̀ yìí, ó sì tún ń rẹ̀dí nígbà tí ọ̀gèdẹ̀ yìí dùn mọ̀-ọ̀n lẹ̀nu, bá yìí ni ikún ń lọ lójóójú mọ̀ sí ibi tàkúté yìí, tí tí di ọ̀jọ̀ kẹfà tí olú-ìgbó tún rànṣẹ̀ láti kilò fún òun àti ọmọ iyá rẹ̀. Ikún kọ̀ etí àìgbòrán sí ikilò yìí. Ó ní kò sí ikú tí ó lè pa òun. Bí ó ẹ̀ di òwúrò kùtùkùtù ọ̀jọ̀ kẹ́je, ikún kò mọ̀ pé wọn ti dẹ̀ tàkúté fún òun ó tún lọ sí ibi ọ̀gèdẹ̀, à fi wẹ̀ ẹ̀ ẹ̀ tí ó bọ̀ sínú pańpẹ̀ ọmọ aráyé. Olú-ìgbó ń fi ẹ̀ elẹ̀yà bá yìí pé:

Ọ̀gbágbá o
 Awo ní sùn
 Elétí pèpèré o
 kún taa bá soun rere ko gbọ̀ rù o
 Lásán ni 'kún létí
 Etí ikún di. (Àjàyí 2011: 139)

Nígbà tí ikún gbọ̀ orin yìí ó bà á lókàn jẹ. Ó sì fẹ̀ láti yí àìgbónrán padà, sùgbọn ẹ̀pa kò bóro mọ̀. Láti ìgbà yìí ni etí ikún ti di tí kò sì gbọ̀ ohun tí àwọn ẹ̀gbẹ̀ rẹ̀ bá sọ mọ̀. Láti ìgbà yìí ni etí ikún ti di tí kò sì gbọ̀ ohun tí àwọn ẹ̀gbẹ̀ rẹ̀ bá sọ mọ̀. Èkọ̀ tí Ifá èyí kọ̀ wa ni pé kò yẹ̀ kí ọmọ èyàn ó jẹ̀ aláìgbòrán. Àkòkò tí a máa ń kọ̀ itàn yìí ni ìgbà tí ènìyàn bá ń hu iwà tí kò sunwọn. Àwọn àgbà yóò sọ fún olúwarẹ̀ pé “Bí a bá ọ̀ wí tí o kò gbọ̀, ọ̀rọ̀ tétí ikún gbọ̀ tó fi di, etí ẹ̀ yóò gbọ̀”. Ọ̀mọ̀dé tí ó bá ń jalẹ̀ tí wọn sọ fún tí kò gbọ̀, wọn á sọ fun pé ikún ni. Ikún ń jẹ ọ̀gèdẹ̀, ikún ń rẹ̀dí, ikún kò mọ̀ pé ohun tó dùn ní í paní. Ọ̀rọ̀ yìí kan náà ni a máa ń sọ fún ẹnì tí ó bá sàìgbónrán tí tí ọ̀wọ̀ pàlábá bá ségi mọ̀ lówọ̀.

Kinniun

Kinniún ọba ẹranko
 Kinniún-A-fitò-gba'jù
 A-rítò-méran-má-leè-lọ
 Dèrù-sijù, fẹran-bọnu
 Pa-nígbó, pa-níjù
 Kinniún ò-jẹran-kàsi-tégàn
 Kinniún bú nǹjù
 Gbogbo ẹranko ní n sá kíkíjọ (Àjàyí 2011: 141)

Agbára tí Olódùmarè fi fún kinniún ni ó jẹ kí gbogbo ẹranko bèrù rẹ. Írísí kinniún ẹrù ni, igbe rẹ nínú igbó ẹrù ni. Ju gbogbo rẹ lọ, Olódùmarè tún fi itò kinniún ẹ agbára fún un láti lè máa fi rí oúnjẹ òòjọ rẹ jẹ.

Oríkì kinniún tún jẹ ká mọ pé nígbà tí ebi bá n pa kinniún yóò bèrẹ sí ní bú ramúràmú tí gbogbo ẹranko yóò sì máa sé lu ara wọn tí tí wọn yóò fi bọ sí ọwọ̀ ẹkùn, idí niyí tí oríkì rẹ fi sọ pé “Dèrù sijù, fẹran bọnu” kinniún jẹ ẹranko tí ó gbọ́n, tí ó sì lágbára.

Kinniún

Erin

Ẹranko miiran tí oríkì tún fi ihùwàsí rẹ hàn ni Erin. Erin jẹ ẹranko tí ipá ẹranko miiran kò lè ká bọ̀rọ̀bọ̀rọ̀, kò sì sí ohun tí erin kò lè kọ̀lù. Agbára tí Olódùmarè fi jínkí erin gégé bí ẹranko wà nínú àwọn ẹyà ara rẹ. Ọwọ̀jà erin jẹ ọkan lára ibi tí Olódùmarè fi agbára rẹ sí, ó lè fi ọwọ̀jà yí bí ilé lulẹ̀, ó lè fi wú igi nílá tìdítídí. Bákan náà ẹwẹ̀, àwọn ẹsẹ erin méréẹrin kítípíkítípì tí ó fi n rìn kò sí ẹranko tí erin kò le è fi tẹ pa, èyí hàn nínú oríkì rẹ;

Erin agbódó mọyán
 Ọrò tí í ségi pò-pò-pò rẹgi
 Ọmọ apagbe, ọmọ apagbon
 Erin mọ wó lù mí
 Jẹ n ráyè ẹ tẹmi
 Erin fowọ ọlá yagi bí aṣọ
 Abowọjà bíi ọpò ọjòlá
 Abìtẹlẹ pàkàtà pakataa
 Ọ tẹ gbònbò ọ̀nà somi sùùrùù (Àjàyí 2011: 144)

Agbára tí àwọn ọdẹ rí nínú ìṣesí erin ni ó mú kí àwọn Yorùbá máa lò ó fún àwọn idílẹ̀ kan láti máa fi ẹ àyẹsí àti àfiwé ara wọn, àti láti jẹ kí àwọn èniyàn dá wọn mọ gégé bí alágbára àti akíkanjú èniyàn. Bí a bá wo oríki iran Oníg-bòórí, wọn fi oríki wọn sọ diẹ lára ohun tí àwọn ẹyà ara erin kan wúlò fún;

Ìgbẹ erin ọ ẹ é palé
 Ìtò erin ọ ẹ é bù sebẹ
 Sábá erin ẹ é dá
 Ìjànjá erin ẹ é dá
 Írọkẹ erin ẹ é fà lówó fún àwọn ọdẹ
 Eyín erin ẹ é rìpó fún àwọn ọba
 Èran erin ẹ ẹ kàà'wọ fún Ifá (Babalọlá 2001:159)

Oríki yíi fi ibáṣepọ̀ tí ó wà láàrin ẹranko yíi àti iran Oníg-bòórí hàn. Yàtò sí èyí, ó tún fi wọn hàn gégé bí ọlọlá, alágbára àti ẹni tí ó ẹ é fi yangàn lówù-jọ. Ó tún jẹ ká mọ wí pé wọn kì í tòṣì nínú iran Oníg-bòórí, oríki wọn yíi wá fi wọn wé erin nítorí gbogbo ẹyà ara erin pátápátá ni ó wúlò. Èyí fi hàn wí pé iran yíi kì í ẹ ọlẹ àti pé akíkanjú ẹdà ni wọn.

A tún rí àwọn ilú kan ní ilẹ̀ Yorùbá tí ó jẹ pé orúkọ erin ni wọn máa n kí wọn mọ. Ilú Sẹpètẹrì jẹ ọkan lára irú ilú bẹẹ. Ìpínlẹ̀ Ọyọ ni ilú Sẹpètẹrì wà, ilú yíi kún fún àwọn ẹranko nílá nílá bíi erin, ẹfọn, túukú àti bẹẹ bẹẹ lọ. Sùg-bọn nínú gbogbo àwọn ẹranko tí a dárúkọ sókè yíi, erin nìkan ni à n kí àwọn ilú yíi mọ. Oríki yíi sọ pé, “Sẹpètẹrì ọmọ erin fọlá mí, ọmọ erin fọlá yagi”. Ní ibámu pẹlú oríki yíi, wọn mọ ère erin kan sí ikòríta tó lọ sí ààfin ọba Sẹpètẹrì. Ère erin yíi n júwe àwọn ará ilú Sẹpètẹrì gégé bí akíkanjú, alágbára àti akọni èniyàn.

*Erin***Ẹfọn**

Tí a bá tún ń sòrò nípa àwọn ẹranko alágbára, ẹfọn jẹ ọkan lára àwọn ẹranko tí Olódùmarè ṣẹdà yàtò láàrin àwọn ẹranko ẹlẹgbẹ rẹ, bóyá nípa írísí ní, nípa àbùdà tàbí nípa íṣesí. Gbogbo àwọn àwòmọ tí àwọn Yorùbá rí lára Ẹfọn ní ó jẹ kí wọn kà á kún ara àwọn ẹranko tí Olódùmarè fi agbára jínkí. Oríkì Ẹfọn tí ó wà ní isàlẹ̀ yìí fi Ẹfọn hàn gégé bí alágbára:

Ẹfọn ọdò-ń-dò, agbégi-gbéjù

Òkè erin laí-ké

Taa ni ó kokè ẹfọn

Abeegun lóri wakaka

Ọrọ̀ tó labẹ̀ nÍgbèrì iwo

Orúru-arú; arórí gbé'wo rù bí òkè

Ẹfọn òkiàkià

Eran tí í fikun jámọ̀ lóri igi. (Àjàyí 2011: 148)

Yàtò sí írísí ẹfọn tí ó lè bàniyàn lérù, iwo ẹfọn tún jẹ ọkan lára ohun tí ó fi ń ṣe agbára. Iwo ẹfọn mú bí abe èyí tí ó lè fi kun ẹranko ẹgbẹ rẹ wélewélé, bákan náà ni ikun imú ẹfọn tún jẹ ọkan lára ohun èlò àmúṣagbára rẹ nínú igbó. Gégé bí a ti gbọ, ikun yìí kò gbọdò kan èniyàn lára, idí niyí tí àwọn ọdẹ bá fẹ pa ẹfọn wọn máa ń jinnà sí ibẹ̀ ní, nítorí igbàkúgbà ni ẹfọn lè bínú kí ó sì fọn ikun yìí. Ewu tí ó wà nínú èyí ní pé ètẹ̀ yóò dà bo ẹnikẹni tí ikun yìí bá bà.

Efon

Àgbáloḡbábò

A ti ṣe àlàyé kíkún nípa àwọn ẹranko àti igbàgbò àwọn Yorùbá nípa wọn. Ohun tí iṣe yìí sí ojù rẹ síta fún wọn ni pé ó jẹ ká mọ nípa ibáṣepò tí ó gúnmọ èyí tí ó hàn láàrin ènìyàn àti àwọn ẹranko, ó tún jẹ ká mọ oríṣi ìtàn àti igbàgbò tí ó rò mọ àwọn ẹranko wònyí. Bákan náà ni iṣe yìí jẹ ká mọ pé nípa à-jòṣepò àti ibágbépò ènìyàn àti ẹranko ni a fi ní imọ àti òye kíkún nípa àwọn ẹranko yìí.

Iṣe tẹ̀sìwájú láti ṣe àfihàn ipò àti ààyè tí a fi àwọn ẹranko wònyí sí lówùjọ Yorùbá, ipò àti ààyè yìí náà ni ó fún àwọn apohùn Yorùbá ní ànfààní àti òye láti lè ṣedá oríṣiríṣi lítiréṣò alohùn nípa àwọn ẹranko, èyí tí ó n fi ẹwà, iṣesí, ìrísí àti ihùwásí wọn hàn lówùjọ. Ní àkótán, a ṣe àfihàn bí àwọn ẹranko kan ṣe lágbára ju àwọn ẹlẹgbẹ wọn yòókù lọ. Yàtò sí èyí a wo àwọn ẹranko tí ó jẹ pé ẹwà wọn tayọ ju tí àwọn yòókù lọ. Bákannáà sì tún ni igbàgbò àwọn Yorùbá jẹ yọ nípa àwọn ẹranko nínú oríki àwọn idílẹ̀ kòòkan, èyí jẹ ká túnbò mọ ipò àti ààyè tí àwọn ẹranko wònyí wà nínú igbésí ayé àwọn ẹ̀dà ọmọ̀niyàn lówùjọ Yorùbá. Iṣe yìí fi idí igbàgbò àwọn Yorùbá múlẹ̀ lórí àwọn ẹranko nípa ibáṣepò àti ibágbépò wọn pẹ̀lú àwọn ènìyàn àwùjọ.

Ìwé Ìtókasi

Adébáyò, A. “Àṣàyan Oríki”. Ìbàdàn: University Press (1979).

Adéoyè, Christopher, L. “Èdà Ọmọ Oòduà”. Ìbàdàn: Oxford University Press. 1971.

- Adépò jù, O. “Ìgbàgbò àwọn Yorùbá nínú àwọn Àṣàyàn Ẹranko”. Unpublished Long Essay dissertation University of Lagos, Lagos, 2002.
- Àjàyí, Olufunmilayo “Àgbéyèwò Ojú Àmúwayé Yorùbá nípa Ẹranko nínú Oríkì Ẹṣẹ Ifá, Ọfò àti Ìjálá”. Unpublished Doctoral Dissertation, Ọbáfẹmi Awólówò University, Ilé-Ifẹ, 2015.
- Àjàyí, Olufunmilayo “Àgbéyèwò Oríkì àwọn Àṣàyàn Ẹranko nínú Ìjálá àti Ìrèmòjé”. Unpublished Masters dissertation, Ọbáfẹmi Awólówò University, Ilé-Ifẹ, 2011.
- Ajibádé, George O. “Animal in the Traditional Worldview of the Yorùbá” *Folklore* 30:3 (2005): 155-172.
- Awógbémiga, F. B. “Àwọn Ìdí Abájọ láti Inú Odù Ifá”. Ìbàdàn: Ọyèkú Olódodo Traditional Publishing Ent. LASMAT Printers 2013.
- Babalolá, Adébóyè. “Àwọn Oríkì Orílẹ̀ Mètàdínlógún. Lagos: National Library of Nigeria Cataloguing in Publication Data. 2001.
- Bánkólé, E. “Àwọn Ẹranko Igbó, Oríkì àti Ìwúlò wọn fún Ìṣègùn”. Unpublished Long Essay Dissertation, University of Ìbàdàn, 1999.
- Bernard, Rollin “Animal Mind: Science Philosophy and Ethics” *The Journal of Ethics* 11 (2006): 253-274.
- Cooper, Catherine & Denner, Jill “Theories Linking Culture and Psychology: Universal and Specific Processes” 49. 559-584. 1998.
- Douglas, Mary. “Cultural Bias” Occasional Paper, Great Britain & Ireland: Royal Anthropological Institute. 35.
- Finnegan, Ruth. “Oral Poetry”. Cambridge: Oxford University Press. 1970.
- Francescotti, Robert “Animal Mind and Animal Ethics: An Introduction” *The Journal of Ethics* 11 (2006): 239-252.
- Gbàdàmósí, Bákàrè. “Oríkì”. Òṣogbo: Mbayo Publications (1961).
- Michael, Thompson, Richard Ellis & Aaran Wildovsky “Cultural Theory of Boulder”, Co: West View 1990.
- Mulcahy, Kate. “Human Relationship with Animal”. Retrieved from <http://psyc.varck.edu/8345>. 2012.
- Oed, Anja. “Contemporary Literary Transformations of a Topos in Yoruba Culture”. Unpublished doctoral dissertation, University of SOAS, London, 2001.
- Oláfimihàn J. B. “Àwọn Ẹ̀dá Alàyè”. London: Longman, Green and Co Ltd (1953).
- Olátẹ́jú, Adẹ́ṣọ́lá. “The Yorùbá Animal Metaphors, Analysis and Interpretation. *Nordic Journal of African Studies* (2005) 368-383.
- Vallentyne, Peter “of Mice and Men: Equality and Animals”, *The Journal of Ethics* 9 (2005): 403-433.
- Yusuf, Serifat “Àkójọpọ̀ àti Àgbéyèwò Oríkì àwọn Ẹyẹ Igbó. Unpublished Long Essay dissertation University of Lagos, 2007.